

Željko Loparić, Unicamp (Brazil)

Konačnost uma

Zapažanja

o Kantovu logocentrizmu

1. Kantov logocentrizam: filozofija kao sustav apriornih zakona uma za određenje i kontrolu iskustva

Filozof je, tvrdi Kant, zakonodavac u ime uma (KRV, B 867). Riječ je, razumije se, o ljudskom umu, o *našoj* superiornoj spoznajnoj moći. Filozof donosi zakone specificirajući *pravila primjene apriornih koncepata*. Područje (*Boden*) na kojem vlada (*Gebiet*) njegovo zakonodavstvo (*Gesetzgebung*) razgraničeno je (mogućim) iskustvom. Riječ je o *našem* spoznajnom, čuvstvenom i praktičkom iskustvu. Time, obuhvaćeno područje uključuje cijelokupnu osjetilnu *prirodu* (kako materijalnu, tako i živu, kako unutar, tako i izvan čovjeka), pored osjetilnih, svjetovnih, očitovanja ljudske *slobode*.

Predodžbe su apriori spekulativni koncepti, instrument zakonodavstva u ime teorijskog uma. Rod »predodžba« je primitivan (ne može se objasniti, LJ, A 41-2), a obuhvaća više vrsta, a to su osjećaji opažanja, empirijski i čisti koncepti znanja (pojmovi) i ideje uma. Riječ je o različitim oblicima umnih stanja na ovaj ili onaj način upotrebljivih u ostvarivanju naših spoznajnih interesa. Dok se ideje uma mogu iskoristiti samo za stvaranje heurističkih pravila potrage za objektivnom spoznajom, sve druge predodžbe mogu se direktno ili indirektno projicirati na objekte *na koje se odnose*, bilo da predstavljaju njihova empirijska *svojstva*, bilo da određuju kategoriski okvir unutar kojeg se ta svojstva mogu spoznati ili, barem, hipotetski zamisliti (LJ, A 40).

Apriori koncepti što se u zakonodavstvu primjenjuju u ime praktičkog uma, ne odnose se na objekte, niti se mogu iskoristiti u potrazi za njihovim spoznavanjem. Mada ne služe u epistemološke svrhe, oni međutim imaju »objektivno značenje« i »objektivnu realnost« u praktičkom smislu, to jest, u kontekstu djelovanja. Iz tog se razloga može reći, tvrdi Kant, da koncepti praktičkog uma »imaju objekte«, mada bi se moglo podrobnije objasniti *kako* se oni *odnose* na objekte (KRV, A 243). S tim pojašnjenjem ovlašteni smo razvrstati moralne koncepte također među predodžbe, odmah uz teorijske predodžbe.¹

1

Kantova teorija praktičkih koncepta još i danas je prilično neobjašnjen problem. Vjerujemo da se može napraviti značajan pomak

u njenom osvjetljavanju tretirajući je kao apriori *semantiku*, pridodajući je apriornoj semantici spekulativnih koncepta, elabiranoj u prvoj *Kritici*.

Od predodžbenih stanja duha (*Gemützustaende*) (koji se »odnose« na objekte ili »imaju« objekte) valja razlikovati nepredodžbene, a to su osjećaji zadovoljstva i nezadovoljstva. Ovi posljednji se »imaju« ili »osjećaju«, ali ne i »intuiraju« (*eingesehen*, KU, H 39), »zamišljaju« ili »reguliraju«. Na njih se ne primjenjuju ni intuitivni oblici vremena i prostora (KRV, B 88), ni objektivni koncepti ni moralne maksime. Zbog toga osjećaji nisu predodžbe ničega, čak niti subjekta, i ne mogu se iskoristiti u svrhu teorijskog ili praktičkog donošenja zakona.

Mada su različiti od predodžbi, osjećaji zadovoljstva i nezadovoljstva uvjetovani su predodžbama. Kao prvo, osjećaji ugode i neugode o empirijskim stvarima uzročno ovise o našim predodžbama o tim stvarima. Što se tiče moralnih osjećaja, oni ovise, također uzročno, o predodžbama čiste dužnosti (moralnom zakonu). Konačno, osjećaji ugode pred lijepim i divljenja pred uzvišenim, izrastaju u nama prilikom razmišljanja o slobodnoj igri intuitivnih predodžbenih objekata i njihovih konceptualnih predodžbi (sa svrhom da mogu poslužiti kao temelj estetskim sudovima, u uvjetima podržavanja pretenzije prema potrebi i intersubjektivnoj vrijednosti, na isti način kao i teorijski i praktički sudovi).

Kako naše čuvstvovanje, tako i naše djelovanje, uvjetovano je predodžbama. Moralna djela su potpuno i rigorozno odredena predodžbama moralnog zakona (KU, B 125).² Druga ljudska djela ovise o tehničkim ili pragmatičkim zakonima. Konačno, naše strasti, sklonosti i pobude, samo su posljedica naših čuvstava, koja su sa svoje strane odredena predodžbama (empirijskim).

Predodžbena aktivnost je stoga temelj prakticiranja moći osjećanja i željenja: to je suština Kantove doktrine da je prakticiranje (*Ausübung*) svih umnih sposobnosti ili moći *određeno* spoznajnom moći, bila ona empirijska ili čista (KU, H 59), budući da su operacije empirijske spoznajne moći sa svoje strane odredene pravilima što ih stvara čista spoznajna moć. Zbog toga spoznaja, osjećaj i volja, tri osnovne i neumanjive sposobnosti ljudskog duha (*Gemüt*) nisu samo *gomila*, nego *sustav*, hijerarhijski ureden sustav moći (KU, H 11, 67).

Tezi *primata predodžbe* u Kantovoj filozofiji moglo bi se prigovoriti da, prema samom Kantu, promatranje svijeta (*die Betrachtung der Welt*) dobiva svoju vrijednost od praktičkog interesa za onoga kome služi (KU, B 411); da i samo postojanje svijeta dobiva vrijednosti čovjekove praktičke svrhe; da naša nagonska, a ne spoznajna moć uspostavlja red vrijednosti; da je budući da je to tako, pravilnije reći da je volja najviša moć u ljudskom biću i da zbog toga Kantova filozofija nije *predodžbeni logocentrizam*. Međutim, nije moguće zanemariti činjenicu da za filozofa svjetla, ljudska volja nije dobra po sebi i za sebe, nego isključivo u onoj mjeri koliko poštuje interes praktičkog uma i da je najviši i konačni od tih interesa, interes *potpunog određenja čovjeka* pomoću uma (*die ganze Bestimmung des Menschen*, KRV, B 868; usp. LJ, A 23), to jest, pomoću koncepta ili predodžbe dužnosti. To ponovo uspostavlja primat predodžbe, protivno našoj primjedbi.

Jednostavna vanjska pojavnost samosvladavanja kroz um (*Selbstbeherrschung durch Vernunft*) navodi nas, tvrdi Kant, da još i danas »nazivamo nekoga filozofom, koliko god bilo ograničeno njegovo znanje« (KRV, *ibid.*). U skladu sa spomenutim interesom, *općenita zadaća filozofskog zakonodavstva* mora biti osiguravanje potpune racionalne kontrole svih moći

duga (*Gemütskraeste*), i, njihovim posredovanjem, osjetilne prirode i slobodne ljudske djelatnosti u osjetilnom svijetu. Ta se zadaća nužno razvija u izvjestan broj suštinskih, ali ne konačnih, podzadaća specifikacije efektivnih kontrola. One se mogu podijeliti na teorijske, tehničko-praktičke i moralno-praktičke. Kant koristi istu riječ *Bestimmung* za označavanje kako određenja objekata, tako i gajenja osjećaja i nadziranja djela. Po njemu, kako zakonodavstvo o prirodi, tako i zakonodavstvo koje se odnosi na našu čuvstvenost i slobodu (i koje upravlja našom *sudbinom* i nameće nam *misiju* na ovome svijetu) odgovara na isti osnovni problem, problem potpunog određenja ljudskog iskustva.

Različite zadaće kontrole ostvaruju se kroz *propozicije* ili *imperative*, i to na prvom mjestu kroz *apriore* prijedloge ili imperative. Ostvarivanje teorijskog interesa uma za osiguravanje spoznajnosti prirode, unutar i izvan čovjeka, ostvaruje se putem apriornih principa razumijevanja. Efektivno poznavanje osjetilne prirode počiva, međutim, u empirijskim teorijskim propozicijama.

Interes uma za praktičku kontrolu prirode ostvaruje se putem tehničko-praktičkih propozicija³ (KU, H 6), koje se dijele na *tehnološke imperativne* (*Regel de Geschicklichkeit*), usmjerene k transformaciji prirode u skladu s našim *arbitrarnim* ciljevima, i na pragmatske imperative (*Regel der Klugheit*), koji dozvoljavaju upotrebu prirodnih čovjekovih sklonosti i tendencija u arbitrarne svrhe (KU, H 6 bilješka). Tehnološki i pragmatski imperativi imaju isti *sadržaj* kao i empirijske teorijske propozicije, a razlikuju se od njih samo u zapovjednom *obliku*.

Konačno, interes za kontrolu ljudske slobode, u skladu s njenim konačnim ciljem, ostvaruje se putem *moralno-praktičkih* imperativa ili moralnih zakona. Oni nemaju nikakav teorijski sadržaj. Njihova je »objektivna vrijednost«, kako smo gore spomenuli, »čisto« praktička.

Prije nego postane izvor znanja ili dužnosti, ljudski um je vrelo apriornih zadaća određenja iskustva. Filozofija u svom izvoru nije doktrinarni ili moralni sustav, nego *aktivnost*, aktivnost razrješavanja »nužnih« problema, to jest, problema koje nameće struktura našeg uma. Učiti filozofiju najprije znači učiti *filozofirati*, koristiti um za odgovaranje na njegove vlastite porive. To je *kozmički koncept* filozofije, filozofije kao aktivnosti od interesa za sve (KRV, B 868 bilješka; LJ, A 24), koji ima apsolutno dostanjanstvo (*Würde*) ili vrijednost (*Wert*) (LJ, A 23). Postojeći filozofski sustavi doista su korisni, ali samo *kao primjeri* upotrebe principa uma u zakonodavne svrhe. Preporučuje se njihovo proučavanje ne zato da bi se izučilo zakonodavstvo koje predlažu drugi, nego zato da bi se izvježbalo naše vlastite *talente* za donošenja zakona i da bi se stekla *kultura* naših umnih moći (spoznajnih, čuvstvenih, i osobito, moći volje), zadržavajući uvijek pravo na kritiku predloženih zakona, prihvatajući ih ili odbacujući (KRV, B 412).

Treba još upamtiti činjenicu da najveća vrijednost ljudskog bića ne leži u *onome što ono zna*, ili u *onome što osjeća*, nego u *onome što čini*, ili još bolje, u načinu kako to čini, u njegovoj dobroj volji (*ibid.*). S točke gledišta

2

Ovdje nema shematzma, kao instrumenta određenja. Određenje volje ostvaruje se kroz svoju prijumljivost (*Empfänglichkeit*) za kategorijski imperativ (MS, A 37).

3

Kant obično koristi izraz »propozicija« (*Satz*) kad govori o imperativima.

konačnog cilja ljudskog bića, apriorni praktički moralni problemi nadmašuju teorijske. Iz tog razloga, pravi filozof je *moralist*, prije nego teoretičar znanja ili ljudske prakse transformacije prirode (KRV, B 868).

Ideja *arhitektonskog reda* između različitih zadaća određenja i kontrole, utemeljena na konačnom cilju uma, nameće potrebu za jednim također sustavnim redom između njegovih rješenja, između različitih vrsta zakonodavnih propozicija. Različita apriorna zakonodavstva moraju biti ujedinstvena, *uskladena*, u jedan jedini hijerahijski organizirani sustav. Ili, kako to još tvrdi Kant, potrebno je da različite moći duha budu u međusobnom skladu, u simetriji. To ujedinjavanje mora osigurati, osobito, da posljedice propozicija o prirodi budu sukladne imperativima slobode (Ent, A 125).

Takvo obliće poprima kod Kanta problem *unaprijed određenog sklada*. Za Leibniza (KRV, A 390, B 331-2; Ent, A 124-5; Fort, A 75), taj izraz označava vrstu jedinstva između tijela i duha, shvaćenih kao sasvim *izolirane supstancije*. Kod Kanta, nije više riječ o skladu između *stvari* što opстоje same po sebi, jedna izvan druge, nego o skladu između *načina djelovanja* moći duha, čak i onda kad su upravljeni različitim principima, i njihovih proizvoda (propozicija i imperativa).

2. Konačnost uma

Čovjekov zakonodavstveni um može mnogo, ali ne može sve. Njegova teorijska upotreba ima *vanjske granice*, granice područja mogućeg iskustva, izvan kojih ne može nametati svoje zakone. Ako želi biti kritičan, on mora priznati svoju nemoć pred nadosjetilnim, pred supstratom prirode koji se ne može spoznati (KU, B LVI, 245). U svojoj *praktičkoj upotrebi*, zakonodavstvo uma širi se također na nadosjetljivo, na slobodu racionalnih bića općenito. Ali i ovdje on podnosi ograničenja: nema dovoljnu moć da bi konačno razvio u nama prirodne snage, naše nagone i sklonosti. Kantov logos nije više, dakle, intelekt (*nous*) *beskonačan* u mudrosti i u snazi (sveznajući i svemogući). Beskonačni, božanski, logos vidi sve i čini sve odjednom; intuira sve i proizvodi sve istovremeno. Kantov ljudski i konačni logos nema takvih moći. Kant neumorno naglašava da ljudski teorijski logos nije sposoban intuirati nikakav predmet, da je osuđen da *rasuduje*, to jest da *sriče* (*buchstabieren*) ili *sintetizira* pojave korak po korak, pomoću koncepata, karakterističnih obilježja, znakova, kroz linearne i razborite procese.

Što se tiče našeg praktičkog logosa, mada ne sriče iskustvo, on je također sintetički. Njegov osnovni instrument, kategorički imperativ, *sintetički* dovodi u vezu našu volju s našim vrhovnim ciljem. Takav se cilj također nužno ostvaruje postepeno. Ljudska volja djeluje, kako Kant kaže, mehanički, polazeći od dijelova prema cijelini (KU, B 349). To ne prijeći da vrhovno dobro ugodi u trenutku. Praktički um *ne mora argumentirati* da bi bio uvjerljiv. On uvjerača izvršavajući direktni pritisak (*Noetigung, Zwang*). Čak ni zato, ne prestaje biti *diskurzivan*.

Budući da je diskurzivno, teorijsko-praktično zakonodavstvo u ime ljudskog uma *potrebuje vrijeme* da se razjasni i da se nametne. Naše najveće dobro, a to je naša egzistencija u osjetilnom svijetu pod moralnim zakonom, možemo ostvariti jedino putem praktičke sinteze u vremenu jednog čitavog života. Jasno je da to vrijeme nije vrijeme intuicije. Riječ

je o sasvim drukčjoj dimenziji, dimenziji u kojoj zauzimamo moralno stajalište i u kojoj moralno djelujemo, ostvarujući malo pomalo našu sudbinu i našu misiju.

Od vremena ljudskog života moramo još razlikovati vrijeme *progresu* ljudske vrste. U ovom posljednjem djeluju *prirodene dispozicije* vrste (apriori zakoni uma, među ostalima), pomoću kojih snage ljudske prirode zadobivaju nova pravila i nove ciljeve. Vrijeme *povijesti ljudskog logosa*, u kojem se neprestano pokušava apriorno donositi zakone o ljudskim pitanjima, također nije beskonačno vrijeme intuicije. Mada mu trajanje nije određeno, ograničeno je *eshatološkim* horizontom kraljevstva milosti koje um projektira o povijesti vrste.

Vremenost uma je dodatni biljeg njegove konačnosti. No postoje i drugi. Kant ustvrđuje da postoje aspekti ljudskog iskustva koji se ne mogu odrediti putem uma, *niti putem vremena*, aspekti koji su *u početku neodredivi ili akcidentalni*. Drugim riječima, Kant uvida da je suočen sa slučajevima koji dokazuju postojanje granica moći uma *unutar* područja mogućeg iskustva. Kantova teorija »estetskih« i »logičkih« (teorijskih) refleksivnih sudova je duga meditacija o ovom novom aspektu konačnosti uma.

3. Um kao instrument određenja iskustva

Kao što smo to rekli gore, um upravlja iskustvom primjenjujući na njemu svoje apriorne koncepte. *Primjeniti* koncept općenito znači *supsumirati* nešto pod uvjetom izraženim u njemu, *odrediti* nešto putem tog koncepta (KRV, B 171) ili još, *suditi*. Temeljni instrument ostvarivanja interesa našeg uma da nametne svoju prevlast (kontrolu) nad našim iskustvom u cjelini je, stoga, sud. Granice moći Kantovog logocentrizma su one iste granice moći naše rasudne moći o našoj čuvstvenosti i slobodi.

Paradigma određujuće moći ljudskog uma su *teorijski sudovi*.⁴ Oni kontroliraju objekte dane posredstvom *empirijskih predodžbi*. U ovom slučaju, odrediti nešto putem danog koncepta znači *odlučiti* da li intuitivne predodžbe, koje se odnose na objekt, potpadaju pod koncept u pitanju. Ta se odluka donosi pomoću *pravila sinteze* intuitivnih predodžbi povezanih s konceptom, koja se također nazivaju *scheme*. Ta pravila utvrđuju, kroz uzastopan *linearni*, a ne trenutačni, *proces opseg* (*Umfang*) odgovarajućeg koncepta. Koncept primjenjiv na empirijske predodžbe pomoći pravila određivanja njihovog opsega Kant naziva *određenim konceptom*. Općenitost i univerzalna pravovaljanost koncepta ne počivaju u činjenici

4

Kant dijeli sudove na teorijske, praktičke i estetske (KU, H 32). *Teorijski sudovi* su utečmjeni isključivo na objektivnim konceptima u spekulativnom smislu, to jest, u vezi s domenom empirijskih objekata. Oni se dijele na određujuće i na logičko-refleksivne (objektivno teleološke). *Praktički sudovi* koriste također objektivne koncepte samo u praktičkom smislu, to jest, primjenjive samo u domeni slobodnih djela. Oni se dijele na tehničko-praktičke sudove (hipotetičke imperative čiji je sadržaj dan u teorijski objek-

tivnim konceptima) i moralno-praktičke sudove (bezuvjetne imperative, utečmjenе na praktički objektivnim konceptima). Racionalist i rigorist, Kant ne priznaje postojanje praktičkih refleksivnih sudova. Konačno, postoje još *estetski sudovi* koji koriste, osim konceptualnih termina, također valorizirajuće termine (»ugodan«, »lijep«, »uzvišen«, itd.), bez objektivne vrijednosti, i dijele se na sudove osjetila (bez pretenzije k univerzalnosti) i refleksivne estetske sudove (subjektivno teleološke, s pretenzijom k univerzalnosti i potrebitosti).

da on ima sadržaj (*Inhalt*), nego u činjenici da postoje pravila za određivanje njegovog opsega.⁵

4. Metodološki prioritet refleksije

Kant je nativist, ali ne u odnosu na predodžbe. Sve one, uključujući kategorije, proizvodi su urodenih spoznajnih operacija potaknutih vanjskim (»nadosjetilnim«) uzbudnjima. Iz tog razloga, svaka operacija rasudnog određivanja danih predodžbi nužno uključuje moment proizvodnje ili potrage za konceptualnim predodžbama. Određivanje pretpostavlja refleksiju, ne kao svoj fundament, nego kao put u smjeru tog fundamenta.

Najopćenitije *pravilo* refleksije o predodžbama, koje ima u vidu njihovu odredivost putem koncepata (KU, H 16), kaže: uvijek je moguće *odrediti* oblike objekata prirode dane u intuiciji putem koncepata, ili radije, putem univerzalnih i nužnih pravila (KU, H 17).⁶

Taj princip refleksije slijedi direktno iz transcendentalnog zaključivanja o objektivnoj vrijednosti kategorija. Intuitivna predodžba, tvrdi Kant, koja bi bila nezamisliva u sudovima, pa time i neodredena putem kategorija koje odgovaraju sudovima, bila bi ništavna sa spoznajne točke gledišta, ili, ne bi bila predodžba nikakvog objekta. Dakle, sve intuicije objekta efektivno dane u našoj intuiciji su odredene kategorijama.⁷

Tvrđnja o određenju intuitivnih oblika objekata putem kategorija može se razviti u dvije tvrdnje, to jest, da je za svaki oblik objekta danog u empirijskoj intuiciji moguće pronaći kategoriju prinjenjivu na njega i da je, obratno, za svaku kategoriju moguće a priori stvoriti empirijski oblik koji ju egzemplificira. Na taj način, jamči se da se *sustav kategorija*, kao i sustav svih mogućih oblika sudova, može efektivno primijeniti na oblike objekata koje daje intuicija. Drugim riječima, da se »logika može primijeniti na prirodu« (KU, H 17).

Postupak kojim pronalazimo kategorije za dane objektne oblike je logička *analiza* pretpostavke da ima objektivno vrijednih sintetičkih sudova. S druge strane, postupak, ili bolje, apriorni postupci za tvorbu intuitivnih oblika koji egzemplificiraju kategorije su različite apriorne *sinteze* koje izgrađuju »transcendentalni shematizam« (KU, H 18). Riječ je o operacijama definiranim u polju osjetilnih intuicija koje pojavama nameću konceptualne uvjete izražene u kategorijama, operacije koje iskustvo supsumiraju pod kategorije, točnije, izgrađuju ih za nas kao iskustvo. Principi razumijevanja, koji će se odmah dokazati, samo *potvrduju* da se to kategoriziranje efektivno provodi u našem iskustvu, da su naše intuicije i opažanja slučajevi što potпадaju pod kategorije. Kako primijećuje Kant, »transcendentalna filozofija posebna je po tome da, *osim pravila* (ili radije, univerzalnog uvjeta pravila) danog u konceptu razumijevanja, ona može u isto vrijeme *a priori naznačiti slučaj* na koji mora biti primjenjena« (KRV, B 174-5, kurziv je naš). Opće sredstvo za apriorno naznačivanje svih tih slučajeva je kategorijalni shematizam.

Stoga razumijevanje osigurava *rasudnoj moći* sve instrumente koji su joj potrebni za organiziranje intuitivnih oblika pomoću čistih koncepata razumijevanja. Na tom nivou, rasudna moć ne potrebuje nijedan vlastiti princip da bi mogla izvoditi svoje diskurzivne sinteze (KU, H 18).

Lako je uočljivo da ovaj opći dio Kantove *doktrine teorijskog suda* nije sustav istina o svijetu, u Leibnizovom smislu »ogledala prirode u nama«. Transcendentalne sheme, koje apriorno određuju oblike intuicije, nisu operacije prirode nego operacije nad našim osjetilnim predodžbama o prirodi, koje možemo kontrolirati putem uma; principi razumijevanja ne izdaju ponovo novu ontologiju nad starom, nego samo uspostavljaju diskurzivna pravila za primjenu kategorija. Kod Kanta, osnovni smisao *doktrine* je smisao opće teorije supsumpcije osjetilnih oblika pod kategorije, „, općenitije rečeno, tumačenja iskustva kroz koncepte (KRV, B 303).

Kant je mislio da je otkriće trancendentalnih shematskih postupaka jedno od najznačajnijih otkrića u njegovoj prvoj *Kritici* (MS, A VIII). De facto, ti postupci općenito predstavljaju centralni dio njegove apriorne semantike određenih koncepata. U ovom kontekstu, međutim, vrijedi istaknuti praktičku ulogu, njihovu ulogu instrumenata moći (*Macht*), pa čak i prisile (*Zwang*) i nasilja (*Gewalt*) našeg uma nad našom predodžbenom osjetilnošću. Kant piše: imaginacija je »prema principima shematizma rasudne moći (i u toj mjeri, kao posljedica, podredena slobodi) instrumentuma i njegovih ideja, i kao takva, moć da se potvrdi naša neovisnost protiv utjecaja prirode ...« (KU, B 117-8). Sheme su instrument moći uma! Evo ovažne tvrdnje, koja je više od čiste metafore.

Već u prvoj *Kritici* jasno je da Kant transcendentalne sheme zamišlja kao analogne matematičkim shemama za oblikovanje geometrijskih likova i brojeva. U *Prvom uvodu Kritici rasudne moći*, Kant se vraća istom problemu i usporeduje »čisto mehanički« postupak stvaranja čistih shema transcendentalne imaginacije s načinom na koji rade »instrumenti« (KU, H 19). Na koju vrstu instrumenata misli Kant? Nesumnjivo, na instrumente za konstruiranje likova grčkih matematičara. On je dobro poznavao »Euklidove instrumente«, ravnalo i šestar, tradicionalno nazvane »geometrijskim«, nasuprot drugim, komplikiranijim, instrumentima za konstruiranje (kao što su stožasti prijenosi), nazvani »mehanički« (Ent, A 12-13). Osim matematičkih naprava, Kant također izvesno razmišlja o

5

Koncept primjenjiv na neki objekt putem pravila odluke njegovog opsega karakteristično je obilježje (*Merkmal*) tog objekta. *Suditi*, reči će Kant, »znači uspoređivati karakteristično obilježje s nekom stvari« (Eisler, 558). Stoga, karakteristično obilježje može se smatrati kao *fundament određenja* (*Bestimmungsgrund*) pa tako i *fundament spoznaje* (*Erkenntnisgrund*) stvari koje potpdaju u njegov opseg.

6

Postoji više drugih operacija refleksije kod Kanta. Jedna je od njih operacija *logičke refleksije o danim* predodžbama. Ona se koristi pri formirajući koncepata (LJ, && 5, 6), to jest, u traženju karakterističnih zajedničkih obilježja različitih kompleksa intuitivnih predodžbi. Jednom kad se nadu, koncepti se mogu, ponovno putem logičke refleksije, uspoređivati jedan s drugim s točke gledišta *oblika*, da bi se odredilo ako »sadrže upravo istu stvar, ako se medusobno opovrgavaju ili ne, ako je nešto sadržano u potpunosti u

konceptu ili mu je dodano, koji je od obojice dan, i koji dakle, mora vrijediti samo kao modus razmišljanja o danim konceptima« (KRV, B 335). Logička refleksija može se koristiti i u druge ciljeve, a osobito za određenje nužnih zakona mišljenja. Na taj se način određuje i uređuje *oblik* mišljenja.

Također postoji operacija *transcendentalne refleksije*. Ona je, tvrdi Kant, »svijest o odnosu predodžbi danih našim različitim izvorima znanja, čijim posredovanjem jedino može pravilno biti određen njihov medusobni odnos« (KRV, B 316, kurziv Ž. L.; usp. B 318). Odnosi između predodžbi koje pripadaju osjetilima (intuicijama) različiti su od onih koji vladaju predodžbama razumijevanja (KRV, B 317).

7

Transcendentalna dedukcija ne govori kako se stvara to određenje. Taj problem se tretira u odjeljcima prve *Kritike* koja se bavi transcendentalnim shematizmom i principima razumijevanja.

čisto fizikalnim napravama, kao što su Arhimedova poluga i Galileova nagnuta ravnina (KU, H 25). Svi ti instrumenti su *određujući mehanizmi* koji imaju efektivne učinke. Prema Kantu, na isti način djeluje i transcedentalna imaginacija.

Shematisiravši mehanički osjetilne činjenice, naša imaginacija im nameće oblike i, na taj način, transformira i sama fizička tijela u mehanizme. Zaista, što je »mehanizam« ako ne prirodni uzrok, tijelo, čija motorna snaga ovisi o njegovom *obliku* (MAN, A 100)? Kant ne naziva, dakle, slučajno »slijepim mehanizmom« (KU, B 270) samu prirodu određenu transcedentalnim shematizmom i zakonima razumijevanja, i, osobito, zakonom uzročnosti. Stvoren, ureden od strane teorijskog uma, osjetilni svijet postaje *mundus-machina*, kojim upravlja mehanička *uzročnost*, potpuno objašnjena mehaničkim *objašnjenjima*, što čine dio mehaničke *teorije*. Čak se i volja počinje promatrati kao uzrok, ako ne mehanički, a onda barem potpuno prirodni, koji djeluje pod prinudom *određenih konceptualnih ciljeva*. Ljudska praksa definira se tako konceptualnim (propozicionalnim) *sadržajima*, izraženim u određujućim sudovima.

5. Granice operacije određenja

Kant, međutim, zna da je torija prirode kao mehanizma *teorijski nedostatna* i da se mora nadopuniti u korist konačnog cilja uma (koji je, kao što smo vidjeli, potpuno određenje čovjeka). Pogledajmo neke od njegovih razloga.

Prvi razlog leži u neodređenosti shema za *empirijske* koncepte. Empirijski je shematizam, tvrdi Kant, »vještina /Kunst/ skrivena u dubinama ljudske duše čije će se istinsko vodenje jednoga dana teško sukobiti s prirodom« (Krv, B 180-81, kurziv je naš). Sto to znači, ako ne da su naše šanse da uzmognemo specificirati *pravila* za primjenu empirijskih koncepata minimalne? Ako je to tako, suštinski dio problema određenja objekata putem koncepata ostaje neriješen. Zaista, transcedentalni shematizam kategorija ne pruža nam, sam po sebi, čiste objekte, nego samo njihove temporalne (i prostorne) sheme. Čisti objekti daju se samo putem empirijskog shematizma, zbog čega se on tretira kao konstitutivni dio Kantovog logocentrizma.

Kant negira da je moguće jasno formulirati pravila empirijske imaginacije. Njene tvorevine (riječ je o vvdje o empirijskim shemama kao proizvodima), »nitko ne može objasniti«, niti izvući iz njih »razumljiv koncept« (KRV, B 598). One su, nastavlja Kant, »tako reći, monogrami, izolirani tragovi, što nisu određeni nikakvim pretpostavljenim pravilom i što, tako reći, predstavljaju više vrstu nejasnih obrisa unutar različitih iskustava nego *određenu sliku*« (*ibid.*; posljednji kurziv je naš). Kant završava ovu analizu *tehničkog momenta* doktrine empirijskog shematizma riječima: »Te nejasne slike mogu se nazvati, ako i neprkladno, idejama čuvstvenosti, jer moraju biti nedostižan model mogućih empirijskih intuicija i ne omogućavaju još никакvo prihvatljivo pravilo za objašnjenje ili ispitivanje« (KRV, B 598-9).

Odmah zatim Kant uspoređuje monograme empirijske imaginacije s nejasnim slikama koje »slikari i fizionomisti imaju u svojoj glavi i koji su neizrazivi profil njihovih proizvoda ili njihovih sudova« (KRV, B 598,

kurziv je naš). Ta usporedba načina djelovanja empirijske imaginacije s produkcijom *umjetnika crtača* nije slučajna. Ideja o pravilnosti bez pravila (*Gesetzmaessigkeit ohne Gesetz*) ili, barem bez objašnjivog pravila, postala je važna tema *Kritike rasudne moći*. Kant je ponovo oživljava više puta, na primjer, kada tvrdi da pravila umjetnosti pravog umjetnika diktira njegov *genij*, to jest njegov talent ili prirodne predispozicije, i da se ta pravila ne mogu konceptualno objasniti jednim sudom (KU, B 181-2). Nadalje, oživljava je kad tvrdi da je duh koji oživljava dušu genija sposobnost prikazivanja (*darstellen*) estetskih ideja za koje nedostaju verbalni izrazi, sposobnost koja »nas navodi na razmišljanje« o mnogim »neizrecivim« (*unnennbar*) stvarima putem koncepta. Bez moći razumijevanja sve što nam u tom slučaju preostaje je ostaviti da osjećaj o neizrecivom poveže »duh s jezikom«. Jezik se ovdje uzima kao »čisto slovo«, a ne kao sredstvo određujućeg koncepta (KU, B 198).

Tu se jasno priznaju unutrašnje granice moći logocentrizma: pokušaj da se *propozicionalno* odredi cijelokupno područje spoznajnog iskustva propada pred nepriopćivosti pravila umjetnosti koje primjenjuju priroda i čovjek, i neizrecivim karakterom konačnosti (jer riječ je o konačnosti bez konca) proizvoda te umjetnosti. Ovdje, um se sudara s granicama jezika kojim upravlja, prisiljen da se suoči s drugim-nego-um.

Bez pravila empirijskog shematizma, ne možemo garantirati a priori supsumpciju iskustva pod empirijske koncepte, niti, *a fortiori*, njegovu kontrolu putem empirijskih zakona. Razumijevanje ne daje rasudnoj moći a priori garanciju da će kroz refleksiju, putem logičke analize, naći empirijske koncepte općenitosti koja raste za sve dane intuitivne predodžbe i, još manje, da će ostvariti naš interes za određenje iskustva putem *sustava* empirijskih koncepata i zakona (KU, H 9, 18-19). Drugim riječima, naša superiorna spoznajna moć ne može potisnuti *akcidentalni karakter* partikularnog. Empirijsko partikularno nije određeno univerzalnim i ne može se iz njega derivirati; ipak, to partikularno, dano u mnogostrukosti prirode mora se uskladiti s univerzalnim (posredstvom koncepata i empirijskih zakona), da bi se pod njim supsumiralo, a to podudaranje »u tim uvjetima mora biti vrlo akcidentalno i ostati bez određenog principa rasudne moći« (KU, B 344, kurziv je naš).

Partikularno kao takvo samo je jedan od slučajeva, najjasniji i najopćenitiji od svih, u kojem se sposobnost sudjenja ostavlja sebi samoj i prisiljava bilo da popusti pred skepticizmom, bilo da iz potrebe stvorí vrijednost i proizvede *vlastita pravila* da bi mogla potražiti određujuće koncepte i sudove. Lijepo i uzvišeno predstavljaju dodatne, jednakost dosljedne slučajeve. Drugi aspekti iskustva također se opiru moći rasudujućeg određenja. Ne znamo kako određenim konceptima izložiti unutrašnju strukturu organiziranih bića. Pored toga, potpuno nam nedostaju apriori uvjeti za propozicionalno određenje sukladnosti između dužnosti i sreće. U svim tim slučajevima čini se da se akcidentalno, dano u iskustvu, opire onome što propisuje zakon, pa tako i zakonodavnoj moći ljudskog uma.

6. Tehnike refleksije

Na početku *Prvog uvoda Kritici suda* Kant dijeli filozofiju na *doktrinarni sustav* (*doktrinales System*) ili *doktrinu* (*Doktrin*) i *sustav kritike* (*System der*

Kritik) (H 10, 12). Filozofija kao doktrina sastoji se od apriorih sintetičkih sudova, teorijskih i praktičkih, koji su svi određujući. Prvi određuju intutivne oblike, a drugi radnje. Filozofija kao kritika sastoji se od studija o uvjetima mogućnosti (objektivne teorijske ili praktičke pravovaljanosti) određujućih sudova općenito, to jest od zakonodavne djelatnosti uma.

Odmah zatim Kant najavljuje drugi dio sustava kritike, čiji cilj nije proučavanje uvjeta mogućnosti određujućih sudova, nego uvjeti mogućnosti apriorih sudova u kojima razmišljamo o područjima našeg iskustva što odolijevaju zakonodavnoj djelatnosti uma. Svrha tog dodatnog dijela kritike je pronaći apriorna sredstva koja bi poslužila našoj rasudnoj moći pri olakšavanju sudstvenog određenja objekata i djelatnosti.

Ta sredstva su izvjesne *tehnike razmišljanja*⁸ o teorijskim ili praktično akcidentalnim aspektima ljudskog iskustva u svjetlu koncepta konačnosti (teleomorfizam), ili radije, o različitim *koncepcijama konačnosti* koje rasudna moć može apriorno proizvesti. Kao prvo, pretpostavka o konačnosti prirode dozvoljava nam da uvedemo, tvrdi Kant, apriorni logički red u mnogostrukturi prirodnih vrsta. Isti koncept može se iskoristiti za apriorno fundamentiranje naših estetskih podudarnosti o ljepoti intuitivnih oblika.⁹ Unutrašnja konstitucija organiziranih bića nije toliko nerazumljiva ako priznamo konačnost između organizma kao cjeline i njegovih dijelova (organa). Konačno, prirodu-machina počinje nastanjavati čovjek, ako se smatra sustavom na usluzi konačnom moralnom cilju.

Razmotrimo, samo kao primjer, kako se može iskoristiti koncept konačnosti prirode za apriorno ograničavanje mnogostrukosti empirijskih vrsta. Princip tehnike relevantne refleksije, kojeg Kant naziva principom specificiranja prirode, kaže slijedeće: »Priroda specificira svoje univerzalne zakone u empirijske, u skladu s oblikom logičkog sustava, u korist /zum Behuf/ rasudne moći« (KU, H 22, kurziv je naš). Ovdje se stoga prepostavlja da priroda pri proizvodnji vrsta djeluje sukladno s interesima naše superiorne intelektualne sposobnosti. Objasnjavajući bolje ovdje upotrebljeni koncept konačnosti, Kant primjećuje da je riječ o *formalnoj* konačnosti, to jest o *konačnosti bez konca* (neobjasnivoj putem određenog koncepta, KU, B 44) i stoga čisto *subjektivnoj* konačnosti (KU, H 21) koja ipak favorizira *logičku upotrebu* suda (KU, H 24) u *iznalaženju* sve univerzalnijih empirijskih koncepcata i zakona (a da nam u isto vrijeme ipak ne pruža nikakvu garanciju da će se efektivno naći univerzalno, KU, H 9-10).

Drugi primjer za konceptualnu upotrebu konačnosti pruža slijedeći princip refleksije: »Organizirani proizvod prirode je ono u čemu je sve cilj i, recipročno, sredstvo« (KU, B 295-6). Po tom principu konačnost nije više formalna, nego materijalna, to jest, objasnjava putem određenih koncepcata ciljeva (koji se odnose na određene organe, itd.), pa stoga objektivna (može se pripisati objektima prirode).

U kojem je smislu moguće tvrditi da principi refleksije rasudne moći utemeljuju rasudne ili teleološke sudove? Nacrt odgovora je slijedeće: kao što kategorije izražavaju apiorne uvjete mogućnosti, to jest, *objektivne* (empirijske) *istine* određujućih teorijskih sudova, tako i koncepti konačnosti izražavaju apiorne uvjete mogućnosti, to jest, *intersubjektivne vrijednosti*, teleoloških sudova. Na primjer, koncept formalne subjektivne konačnosti intuitivnih predodžbi objekata u svakom ljudskom subjektu izražava uvjet koji je, barem na početku, dovoljan za utemeljivanje težnje

za intersubjektivnom vrijednošću koju analitički utvrđujemo u našim estetskim sudovima o tim objektima.

Prema Kantu objektivno istiniti sudovi su intersubjektivno vrijedni, ali isto ne vrijedi i u obratnom smjeru. Ta asimetrija između dvije spomenute vrste uvjeta mogućnosti odražava *semantičku razliku* između kategorija i koncepata konačnosti. Dok kategorije izražavaju odrednice (predikate ili odnose) objekata naših empirijskih intuicija koje se mogu proizvesti putem načina djelovanja što se mogu shematisirati ili čak mehanizirati, različiti koncepti konačnosti izražavaju tragove tih istih objekata, ili prirode kao cjeline, koji su rezultat modusa djelovanja prirode i ni na koji se način ne mogu shematisirati. Kao što smo rekli gore, sklad između naših intuicija o objektima i naših koncepata općenito (formalna subjektivna konačnost između tih predodžbi) čisto je subjektivan i ne počiva na objašnjivim pravilima. Takoder ne možemo razumjeti kako je moguće da priroda mehanički proizvodi organizme obdarene unutrašnjim teleomorfnim strukturama ili da je ona sama teleološki sustav.

Ista semantička razlika objašnjava zašto su principi razumijevanja transcendentalne istine o empirijskoj prirodi, a sačinjavaju centralni dio filozofije kao doktrine, dok su principi rasudne moći samo *tehnike* refleksije o istoj. Budući da koriste koncepte konačnosti koji se ne mogu shematisirati, principi refleksije ne govore ništa određeno o načinu djelovanja empirijske prirode, i stoga, ne mogu biti ni istiniti ni neistiniti, niti mogu, a *foriori* osigurati realnu moć nad tim oblicima ili nad prirodom. No principi refleksije takoder nisu transcendentalni: oni ne kazuju ništa određeno o načinu djelovanja prirode po sebi. Stoga oni s pravom pripadaju rasudnoj moći, a ne teorijskom umu.

Mada, ti principi podrazumijevaju posljedice nad *nadosjetilnim supstratom* empirijske prirode. Princip specifikacije prirode, na primjer, koji tvrdi da se taj supstrat prilagodava našim spoznajnim ciljevima, implicira, po Kantu, da je priroda više nego čisti mehanizam. Tretirati prirodu kao određivu putem sustava empirijskih koncepata i zakona znači prepostaviti da ona ne *djeluje* samo kao stroj nego da, barem u izvjesnim slučajevima, djeluje također *kao* nadaren umjetnik.

Svi drugi principi refleksije uvode nove momente u ideju o nadosjetilnom. Princip refleksije o teleomorfnim strukturama organiziranih bića, nužno uvodi koncepciju prirode *kao* nenamjerne *tehnike* i, u krajnjoj instanci, koncepciju inteligentnog i svemogućeg inženjera, »vrhunskog umjetnika« (KU, B 402), izvan prirode, sposobnog da iskoristi mehaničke zakone za stvaranje bića organiziranih u skladu s teleološkom interpretacijom cjeline (KU, B 77). Konačno, princip refleksije o prirodi kao cjelini, utemeljen na konceptu konačnog moralnog cilja, teži k nadosjetilnom principu izvan svake prirode koja se ponaša ne samo kao sveznajuć i svemoguć nego i kao vrlo dobrostiv i pravedan *vladar*. Budući da ni priroda shvaćena kao proizvod čistog mehanizma, ni kao djelo vještine umjetnika, ni kao tворивima moćnog inženjera ne može biti mjesto *sretne* i *časne* ljudske egzistencije, moramo zaključiti, u svjetlu koncepta našeg vrhovnog moralnog cilja, da samo priroda shvaćena kao jedan jedini *teleološki sustav*, podređen

tom cilju od strane moralnog stvoritelja, može dati potrebno okrilje za moralno djelovanje kao takvo. Samo će tako priroda (priroda koja se u ovom slučaju može nazvati »svijetom«) moći postati kuća ljudskog bića (KU, B 402-3).

Vidimo da se, mada se ne mogu shematisirati, koncepti koji izražavaju teleomorfne *moduse djelovanja* prirode mogu interpretirati *putem analogije* kao djelatnosti usmjerenе k cilju koje izvršavaju ljudska bića, to jest, genijalni umjetnici, inteligentni inženjeri i dobrostivi i pravedni vladari.¹⁰ Na taj način, koncepti konačnosti zadobivaju, takočeći empirijski smisao, smisao koji, međutim, nije ni adèkvatan, ni potpun, ni direkstan, i koji stoga, ne zamjenjuje niti može zamjenjivati shematisam.

Obogativši našu misao o nadosjetilnom različitim prizvukom, svaki princip refleksije pruža dodatni biljež konačnosti ljudskog uma. Zaista, pribjeći teleološkim konceptima, pa stoga i različitim idejama o nadosjetilnom znači prznati da postoje kutovi našeg iskustva koje nismo sposobni urediti putem određujućih sudova. Isto tako, refleksivna upotreba različitih koncepta konačnosti, analogno interpretiranih modusima djelovanja ljudskih činilaca, nezanemarivo favorizira interes naše rasudne moći. Razmatrajući formalnu subjektivnu konačnost prirodnih vrsta kao izraz umjetnosti, možemo formulirati plodna heuristička pravila u empirijskom istraživanju (KU, H 10). Imajući na umu istu subjektivnu konačnost intuitivnih oblika, možemo na intersubjektivno vrijedan način regulirati naše *promatranje* ljepote. Pribjegavanje k formalnom ili materijalnom konceptu objektivne konačnosti, tipičnoga za vrsnog inženjera omogućava nam da formuliramo također heuristička pravila za iznalaženje objektivno određujućih uzročnih empirijskih zakona, koji djeluju u organiziranim bićima (KU, B 355).¹¹ Konačno, učeći nas da na prirodu gledamo kao na jedan jedini teleološki sustav podređen vrhovnom cilju čiste volje od strane dobrostivog stvoritelja, rasudna moć odlučno favorizira našu moralnu praksu.

Vidjeli smo pretenzije Kantovog logocentrizma - potpuno određenje ljudskog iskustva putem apriornih koncepata - i njihova ograničenja. Te granice daju mjeru *konačnosti* uma. Ljudski um je konačan, na prvom mjestu, zato jer je njegova legitimna upotreba ograničena na područje mogućeg iskustva. On je na drugom mjestu konačan jer je diskurzivan, ovremenjen, jer ne može obuhvatiti cijelo svoje područje jednim pokretom. On je konačan još i zato jer da bi kontrolirao iskustvo mora se dati u potragu za univerzalnim, računajući samo s heurističkim pravilima. I kao četvrtto, kantovski je um konačan jer ne može naći niti izmislići odredene koncepte za karakteriziranje izvjesnih crta intuitivnih oblika, organiziranih bića i prirode u cjelini. U ovim slučajevima on se sudara s neizrecivim. Da bi bio na čistu sam sa sobom, mora prznati supstrat izvan domaćaja svoje moći, nešto drugo nego što je predodžbeni um.

S portugalskoga prevela
Kolinda Grabar

Željko Loparić

Finality of Reason

Reflections on
Kant's Logocentrism

Kant's logocentrism is an attempt of determination of human reason in terms of concepts *a priori*. In this paper the author points out four aspects of finality of reason: (1) the reason's limitation to human experience; (2) the discursive character of reason; (3) in order to control the experience, the reason is to search for the universal only by heuristic rules; (4) the reason can't find the concepts for the characterization of some intuitive features, organized entities and the nature as a whole.

10

O analognoj interpretaciji teleoloških koncepta, usp. KU, B 77, 269, 309.

11

Suprotno mehaničkim ili konstruktivnim pravilima, kao što su transcendentalne sheme,

heuristička pravila ne garantiraju u svim slučajevima uspjeh operacije kojom upravljuju. Još se i tako razlikuju od metode pokušaja i pogreške, jer razmišljaju o uvjetima (informacijama) sadržanim u spekulativnim ili teleološkim apriornim konceptima na kojima se temelje.